

HỒN TRƯƠNG BA, DA HÀNG THỊT _____

(Trích)

A – MỤC TIÊU BÀI HỌC

Giúp HS :

– Hiểu được bi kịch của con người khi bị đặt vào nghịch cảnh : phải sống nhờ, sống vay mượn, sống tạm bợ và trái với tự nhiên khiến tâm hồn nhân hậu, thanh cao bị nhiễm độc và tha hoá bởi sự lấn át của thể xác thô lỗ, phàm tục.

– Cảm nhận được vẻ đẹp tâm hồn của những người lao động trong cuộc đấu tranh chống lại sự giả tạo và dung tục, bảo vệ quyền được sống đích thực cùng khát vọng hoàn thiện nhân cách.

– Thấy được kịch Lưu Quang Vũ đặc sắc trên nhiều phương diện : sự hấp dẫn của kịch bản văn học và nghệ thuật sân khấu ; sự kết hợp giữa tính hiện đại với các giá trị truyền thống ; sự phê phán mạnh mẽ, quyết liệt và chất trữ tình đậm thắm, bay bổng.

B – NHỮNG ĐIỀU CẦN LƯU Ý

I – NỘI DUNG

1. Đặc điểm bài học

– *Hồn Trương Ba, da hàng thịt* là vở kịch được Lưu Quang Vũ hiện đại hoá dựa trên một cốt truyện dân gian nhấn mạnh vào sự phản kháng của linh hồn nhân hậu, thanh cao chống lại sự lấn át và chế ngự của thể xác thô lỗ, phàm tục.

– Về thể loại, văn bản thuộc thể loại kịch, là một trong ba phương thức phản ánh hiện thực bằng hình tượng (trữ tình, tự sự, kịch) và là một trong bốn loại thể cơ bản của văn học (thơ, kí, truyện, kịch). Một trong những đặc trưng của thể loại này là phản ánh cuộc sống bằng việc khám phá, phát hiện những mâu thuẫn, xung đột trong đời sống thực tại rồi diễn đạt bằng hành động và ngôn ngữ đối thoại giữa các nhân vật. Đoạn trích là những xung đột từ bên trong con người qua cuộc đối thoại có tính giả tưởng giữa linh hồn và xác thịt nhằm hướng tới một vấn đề mang chiều sâu triết học : những bi kịch nảy sinh từ sự tồn tại đầy nghịch lí, trái tự nhiên khiến cái dung tục có cơ hội ngự trị, lấn át và đồng hoá những gì vốn thanh cao, tốt đẹp.

Từ đó, đề xuất và cổ vũ cho cuộc đấu tranh bảo vệ những phẩm tính cao quý của con người nhằm hướng tới khát vọng sống trong sạch, hài hoà giữa thể xác – tâm hồn, vật chất – tinh thần và hoàn thiện nhân cách.

2. Trọng tâm bài học

– Những ràng buộc mang tính tương khắc giữa thể xác và linh hồn trong nghịch cảnh : linh hồn nhân hậu, thanh cao phải sống nhờ, sống tạm một cách trái tự nhiên trong thể xác thô lỗ, phàm tục.

– Cuộc đấu tranh của linh hồn với thể xác để bảo vệ những phẩm tính cao quý và khát vọng hoàn thiện nhân cách để có một cuộc sống thực sự có ý nghĩa, xứng đáng với con người.

– Sự kết hợp hài hoà giữa tính phê phán mạnh mẽ, quyết liệt và chất thơ sâu lắng, bay bổng tạo nên sức hấp dẫn của kịch Lưu Quang Vũ.

II – PHƯƠNG PHÁP VÀ TIẾN TRÌNH TỔ CHỨC DẠY HỌC

1. Phương pháp dạy học

– Phân tích mâu thuẫn, xung đột qua hành động, ngôn ngữ đối thoại của các nhân vật. HS tập làm diễn viên, nhập vai, thể hiện nội dung đoạn trích.

– Kết hợp đàm thoại, phát vấn và diễn giảng nhằm giúp HS tiếp cận những thông điệp quan trọng của văn bản.

2. Tiến trình tổ chức dạy học

a) Phần Tiểu dẫn

– *Về tác giả* : Hướng dẫn HS hiểu được các ý cơ bản trong phần *Tiểu dẫn*. Nhấn mạnh các thông tin :

+ Lưu Quang Vũ là một tài năng đa dạng : làm thơ, sáng tác văn xuôi, vẽ tranh và soạn kịch.

+ Kịch là phần đóng góp đặc sắc nhất của Lưu Quang Vũ. Với những vở gây chấn động dư luận như : *Lời nói dối cuối cùng* ; *Nàng Xi-ta* ; *Chết cho điều chưa có* ; *Hẹn ngày trở lại* ; *Nếu anh không đốt lửa* ; *Hồn Trương Ba, da hàng thịt* ; *Lời thề thứ 9* ; *Khoảnh khắc và vô tận* ; *Bệnh sĩ* ; *Tôi và chúng ta* ;... Lưu Quang Vũ không chỉ trở thành một hiện tượng đặc biệt của sân khấu, kịch trường những năm 80 của thế kỉ trước mà còn được coi là nhà soạn kịch tài năng nhất của nền văn học nghệ thuật Việt Nam hiện đại.

– Về tác phẩm :

+ Nhắc lại những liên hệ của vở kịch với truyện cổ dân gian cùng tên. Nhấn mạnh những hư cấu đầy sáng tạo của Lưu Quang Vũ nhằm truyền đạt những thông điệp tinh thần của thời hiện đại. Cung cấp thêm thông tin về sự thu hút của vở kịch *Hồn Trương Ba, da hàng thịt* đối với khán giả nước ngoài, khi công diễn ở Mĩ, Cộng hoà Liên bang Đức, Ca-na-đa và một số nước Bắc Âu...

+ Nêu vấn đề nội dung vở kịch.

• Vở kịch gồm 7 cảnh :

Cảnh 1 : Nam Tào, Bắc Đẩu và Đế Thích trên Thiên đình.

Nam Tào, Bắc Đẩu ngồi làm công việc điểm tên những người phải chết trong một ngày. Đế Thích, vua cờ trên Thiên đình đến tỏ ý muốn xuống hạ giới tìm người cao cờ đánh cho vui. Vì vội đi dự tiệc ở dinh Thái thượng Lão Quân, Nam Tào vội gạch bừa một người có tên là Trương Ba.

Cảnh 2 : Trương Ba (vốn là một người rất cao cờ) đang chăm vườn và trò chuyện cùng vợ, cháu gái, con trai, con dâu thì Trương Hoạt đến chơi cờ. Lúc Trương Hoạt lâm vào thế bí, Trương Ba rung đùi phán : “Thế cờ này hoạ có Đế Thích mới gỡ nổi”. Đế Thích nghe có người nhắc tên mình liền xuất hiện, giúp Trương Hoạt gỡ thế cờ. Đế Thích đưa cho Trương Ba mấy nén hương và dặn cách sử dụng khi cần gặp mình. Sau đó, Trương Ba đột ngột qua đời.

Cảnh 3 : Cảnh Thiên đình.

Nam Tào, Bắc Đẩu và Đế Thích đang trò chuyện thì vợ Trương Ba lên (bà vô tình thấp ba nén hương của Đế Thích). Khi biết chuyện Nam Tào gạch ầu tên chồng, vợ Trương Ba đòi trả mạng sống cho chồng mình. Đế Thích khuyên Bắc Đẩu, Nam Tào “sửa sai” bằng cách cho hồn Trương Ba nhập vào xác anh hàng thịt mới chết để sống lại.

Cảnh 4 : Nhà người hàng thịt.

Xác anh hàng thịt đã nằm trong quan tài bỗng đội nắp quan tài lên, đòi về nhà Trương Ba, không chịu ở lại nhà hàng thịt. Mọi người lúc đầu ngỡ ngàng, sau đó đành chấp nhận để anh hàng thịt về theo vợ Trương Ba vì sự thật trong thể xác anh hàng thịt đúng là có hồn của Trương Ba.

Cảnh 5 : Mọi rắc rối do hồn Trương Ba phải mượn xác hàng thịt bắt đầu xảy ra. Lí trưởng nhân cơ hội sách nhiễu khiến con trai Trương Ba phải hối lộ mới được lí trưởng cho phép : Trương Ba phải ở nhà hàng thịt đến nửa đêm mới được về nhà mình.

Cảnh 6 : Nhà người hàng thịt.

Đêm đã khuya, hồn Trương Ba giúp chị hàng thịt mổ lợn, pha thịt xong, chuẩn bị về thì vợ hàng thịt mời com rượu và định giữ lại. Hồn Trương Ba bị thế xác xui khiến, lúc đầu định xuôi theo nhưng rồi vượt qua phút lưỡng lự, gỡ tay chị ta, trở về nhà.

Cảnh 7 : Nhà Trương Ba.

Trưởng Hoạt sang phê phán Trương Ba đã bắt đầu đổi tính : uống rượu, thích ăn ngon, nước cờ đi cũng khác. Lí tưởng lại đến gây khó dễ. Con trai Trương Ba hư hỏng, chỉ nghĩ đến tiền và trục lợi. Vợ Trương Ba buồn khổ định bỏ đi. Cháu gái không nhận ông nội. Con dâu xót xa vì bố chồng không còn như xưa. Bản thân Trương Ba cũng bất lực với chính mình.

Một cuộc đối thoại giữa hồn Trương Ba với xác hàng thịt diễn ra, trong đó, xác hàng thịt khẳng định sức mạnh và thế lấn tới của hắn đối với hồn Trương Ba.

Hồn Trương Ba đốt một nén hương gọi Đế Thích xuống giải thoát cho mình. Cùng lúc, cu Tị, con một người hàng xóm, bạn thân cháu nội Trương Ba ốm nặng, sắp chết. Đế Thích định cho hồn Trương Ba nhập vào xác cu Tị nhưng Trương Ba kiên quyết từ chối, xin cho cu Tị được sống đồng thời trả xác cho nhà hàng thịt và chấp nhận cái chết.

Phần kết : Hồn Trương Ba nhập vào màu xanh cây cỏ trong vườn, trò chuyện với vợ. Cu Tị cùng bé Gái ăn na và gieo hạt “cho nó mọc thành cây mới”.

• Về đoạn trích :

– Nêu quá trình vận động thông thường của một vở kịch qua các thuật ngữ kịch và sân khấu : *thất nút, phát triển, cao trào, mở nút.*

– Giúp HS nhận diện vị trí của đoạn trích : phần *cao trào* và *mở nút.*

b) Phần *Hướng dẫn học bài*

Nêu sơ lược cảnh trước đoạn trích. Trong thế xác thô phàm của anh hàng thịt, Trương Ba dần dần đổi tính : uống rượu nhiều, ham bán thịt, không còn mặn mà với trò chơi thanh cao, trí tuệ nữa, nước cờ không còn khoáng hoạt. Nhiều phiền toái và rắc rối khiến Trương Ba đau khổ. Trương Ba càng khổ sở hơn vì ông ý thức được những điều đó mà không thể giải quyết. Ông càng cố gắng bao nhiêu thì dường như kết quả lại càng tai hại bấy nhiêu. Nghịch cảnh đó được đẩy đến cao trào bằng các lớp đối thoại giữa :

– Hồn Trương Ba với xác hàng thịt.

– Trương Ba với người thân.

– Trương Ba với Đế Thích.

GV lần lượt giúp HS tìm hiểu ý nghĩa ẩn dụ mà nhà viết kịch muốn truyền đạt qua các lớp đối thoại.

Câu 1

Hướng dẫn HS đọc kĩ phần đối thoại giữa hồn Trương Ba với xác hàng thịt (phân vai để HS thể hiện) từ đó giúp HS nắm được tình thế bất lợi của Trương Ba trong cuộc xung đột giữa một bên là hồn Trương Ba thanh cao với một bên là xác hàng thịt dung tục.

Câu 2

Các lớp kịch trong đó có đối thoại giữa Trương Ba với vợ, con dâu, cháu gái cho thấy sở dĩ Trương Ba trở thành kẻ xa lạ thậm chí đáng ghét ngay trong mắt người thân của mình là bởi vì cái cảnh ngộ mà Trương Ba đang lâm vào. Người chồng, người cha, người ông trong sạch, nhân hậu trước đây đã và đang trở thành một kẻ khác, ngày càng bộc lộ những thói tật không chịu đựng nổi của một đồ tể thô lỗ, phàm tục. Chính Trương Ba cũng nhận thấy điều đó và cố sống đúng như con người mình trước đây mà không thể.

GV cũng cần hướng dẫn HS đọc kĩ những độc thoại nội tâm của Trương Ba, qua đó, cần nhấn mạnh thái độ quyết liệt của nhân vật này trong những câu hỏi mang tính tự vấn : “Nhưng có thật là không còn cách nào khác ?” và sự khẳng định dứt khoát : “Không cần đến cái đời sống do mày mang lại ! Không cần !”.

Câu 3

Màn đối thoại giữa Trương Ba với Đế Thích cho thấy Đế Thích có cái nhìn khá quan liêu và hời hợt về cuộc sống của con người nói chung và của Trương Ba nói riêng. Trong khi đó, sống có ý nghĩa thực sự đối với Trương Ba thì không thể cứ kéo dài tình trạng giả tạo “bên trong một đằng, bên ngoài một nẻo” mà phải đúng là mình, hoà hợp và toàn vẹn giữa linh hồn và thể xác.

Câu 4

Đế Thích định “sửa sai” bằng cách cho hồn Trương Ba nhập vào xác cu Tị nhưng Trương Ba kiên quyết từ chối bởi vì quãng thời gian sống nhờ trong xác hàng thịt đã giúp ông hiểu rằng : một sự sửa sai mang tính chất vá vúi, tạm bợ sẽ chẳng mang lại kết quả tốt đẹp nào. Hơn nữa, những kiểu sửa sai như vậy không chỉ gây ra tai hoạ cho bao nhiêu người tốt mà còn tạo cơ hội cho những kẻ xấu sách nhiều người lương thiện, làm vẩn đục cuộc sống.

c) Tham khảo hướng phân tích sau

– *Màn đối thoại giữa hồn Trương Ba với xác hàng thịt :*

Có thể nói Trương Ba đã chết một cách vô lí. Ai cũng biết cái chết của Trương Ba là do sự vô tâm và tặc trách của Nam Tào. Nhưng sự “sửa sai” của Nam Tào và Bắc Đẩu theo lời khuyên của Đế Thích nhằm trả lại công bằng cho Trương Ba lại đẩy Trương Ba vào một nghịch cảnh vô lí hơn : linh hồn mình phải trú nhờ trong thể xác của kẻ khác. Do phải sống nhờ thể xác anh hàng thịt, hồn Trương Ba đành phải chiều theo một số nhu cầu hiển nhiên của xác thịt. Linh hồn nhân hậu, trong sạch, bản tính ngay thẳng của Trương Ba xưa kia, nay vì phải sống mượn, gá lắp, tạm bợ và lệ thuộc nên chẳng những đã không sai khiến được xác thịt thô phàm của anh hàng thịt mà trái lại còn bị cái xác thịt ấy điều khiển. Đáng sợ hơn, linh hồn Trương Ba dần dần bị nhiễm độc bởi cái tầm thường của xác thịt anh đồ tể. Ý thức được điều đó, linh hồn Trương Ba dần vật, đau khổ và quyết định chống lại bằng cách tách ra khỏi xác thịt để tồn tại độc lập, không lệ thuộc vào thể xác. Xác hàng thịt biết rõ những cố gắng đó là vô ích, đã cười nhạo hồn Trương Ba, tuyên bố về sức mạnh âm u, đui mù ghê gớm của mình, ranh mãnh dồn hồn Trương Ba vào thế đuối lí và hơn nữa, ve vãn hồn Trương Ba thoả hiệp vì, theo lí lẽ của xác thịt là “chẳng còn cách nào khác đâu”, vì cả hai “đã hoà vào nhau làm một rồi”. Trước những “lí lẽ ti tiện” của xác thịt, Trương Ba đã nổi giận, đã khinh bỉ, đã máng mọ xác thịt hèn hạ nhưng đồng thời cũng ngậm ngùi thấm thía nghịch cảnh mà mình đã lâm vào, đành nhập trở lại vào xác thịt trong tuyệt vọng.

Màn đối thoại này cho thấy :

+ Trương Ba được trả lại cuộc sống nhưng là một cuộc sống đáng hổ thẹn vì phải sống chung với sự dung tục và bị sự dung tục đồng hoá.

+ Không chỉ dừng lại ở đó, tác giả cảnh báo : khi con người phải sống trong dung tục thì tất yếu cái dung tục sẽ ngự trị, sẽ thắng thế, sẽ lấn át và sẽ tàn phá những gì trong sạch, đẹp đẽ, cao quý trong con người.

– *Màn đối thoại giữa Trương Ba với người thân :*

Không phải ngẫu nhiên, tác giả không đưa anh con trai thực dụng của Trương Ba vào cuộc đối thoại của Trương Ba với những người thân. Các cuộc đối thoại với vợ, con dâu và cháu gái càng làm cho Trương Ba đau khổ hơn. Ông hiểu những gì mình đã, đang và sẽ gây ra cho người thân là rất tệ hại mặc dù ông không hề muốn điều đó.

Cũng cần phân tích kĩ sự khác nhau trong thái độ của vợ Trương Ba, con dâu và cháu gái trước sự biến đổi và tha hoá của Trương Ba. Vợ Trương Ba buồn bã, đau khổ nhưng vốn bản tính vị tha nên định nhường Trương Ba cho cô vợ anh hàng thịt ; con dâu Trương Ba thấu hiểu hoàn cảnh trở trêu của bố chồng nhưng là người con hiếu thảo nên chỉ thông cảm và xót thương mà thôi ; trái lại, cái Gái, cháu Trương Ba thì phản ứng quyết liệt và dữ dội. Tâm hồn tuổi thơ vốn trong sạch, không chấp nhận sự tầm thường, dung tục nên không chấp nhận người ông trong thể xác anh hàng thịt thô lỗ. Tuy nhiên, họ chỉ là những người dân thường, họ không giúp gì được cho tình trạng hiện tại của Trương Ba.

Tình huống kịch thúc đẩy Trương Ba phải lựa chọn và sau màn độc thoại nội tâm (hồn Trương Ba thách thức xác anh hàng thịt : “có thật là không còn cách nào khác ?” và phản kháng quyết liệt : “Không cần đến cái đời sống do mày mang lại ! Không cần !”).

– Màn đối thoại giữa Trương Ba với Đế Thích :

Gặp lại Đế Thích, Trương Ba thể hiện thái độ kiên quyết chối từ, không chấp nhận cái cảnh phải sống “bên trong một đàng, bên ngoài một nẻo” nữa và muốn được là mình một cách “toàn vẹn”. Lúc đầu Đế Thích ngạc nhiên nhưng khi hiểu ra thì khuyên Trương Ba nên chấp nhận vì thế giới vốn không toàn vẹn, “dưới đất, trên trời đều thế cả”. Nhưng Trương Ba không chấp nhận lí lẽ đó. Trương Ba thẳng thắn chỉ ra sai lầm của Đế Thích : “Ông chỉ nghĩ đơn giản là cho tôi sống, nhưng sống như thế nào thì ông chẳng cần biết !”. Lòng tốt hời hợt thì chẳng đem lại điều gì thực sự có ý nghĩa cho ai mà sự vô tâm còn tệ hại hơn, nó đẩy người khác vào nghịch cảnh, vào bi kịch !

Đế Thích định tiếp tục việc “sửa sai” của mình và của Tây Vương Mẫu bằng một giải pháp khác, tệ hại ít hơn là cho hồn Trương Ba nhập vào xác cu Tị nhưng Trương Ba đã kiên quyết từ chối, không chấp nhận cái cảnh sống giả tạo, mà theo ông là chỉ có lợi cho đám chức sắc tức lão lí trưởng và đám trương tuần, không chấp nhận cái cuộc sống mà theo ông là còn “khổ hơn là cái chết”. Trương Ba kêu gọi Đế Thích hãy sửa sai bằng một việc làm đúng, đó là trả lại linh hồn cho bé Tị. Đế Thích cuối cùng cũng đã thuận theo đề nghị của Trương Ba với lời nhận xét : “Con người hạ giới các ông thật kì lạ”.

Qua màn đối thoại, có thể thấy tác giả gửi gắm nhiều thông điệp vừa trực tiếp vừa gián tiếp, vừa mạnh mẽ, quyết liệt vừa kín đáo và sâu sắc về thời chúng ta đang sống. Tuy vậy, chỉ cần nhấn mạnh ở đây vẻ đẹp tâm hồn của con người trong cuộc đấu tranh chống lại sự dung tục, giả tạo để bảo vệ quyền được sống toàn vẹn, hợp

với lẽ tự nhiên cùng sự hoàn thiện nhân cách. Chất thơ của kịch Lưu Quang Vũ cũng được bộc lộ ở đây.

– *Màn kết* :

Trương Ba trả lại xác cho anh hàng thịt, chấp nhận cái chết để linh hồn được trong sạch và hoá thân vào các sự vật thân thương, tồn tại vĩnh viễn bên cạnh những người thân yêu của mình. Cuộc sống lại tuần hoàn theo quy luật của muôn đời. Màn kết với chất thơ sâu lắng đã đem lại âm hưởng thanh thoát cho một bi kịch lạc quan đồng thời truyền đi thông điệp về sự chiến thắng của cái Thiện, cái Đẹp và của sự sống đích thực.

III – KIỂM TRA, ĐÁNH GIÁ – GỢI Ý GIẢI BÀI TẬP

1. Kiểm tra, đánh giá

Để nắm được mức độ đọc – hiểu văn bản của HS, GV có thể trao đổi về ý đồ “diễn xuất” khi các em được phân vai thể hiện. Qua các màn đối thoại giữa hồn Trương Ba với xác hàng thịt, giữa Trương Ba với người thân và Đế Thích, GV phát vấn và gợi ý giúp HS nắm được những thông điệp chính của tác giả.

2. Gợi ý giải bài tập

a) Hai hình tượng hồn Trương Ba và xác hàng thịt ở đây mang ý nghĩa ẩn dụ. Một bên đại diện cho sự trong sạch, nhân hậu và khát vọng sống thanh cao, xứng đáng với danh nghĩa con người và một bên là sự tầm thường, dung tục.

b) Dựa trên những phiên toái và hệ lụy khi hồn Trương Ba phải sống nhờ trong xác hàng thịt, HS có thể hình dung và tưởng tượng ra những hệ lụy và phiên toái tương tự để tự viết một lớp kịch. Để có căn cứ cho việc hư cấu, sáng tạo, khi làm bài tập, GV hướng dẫn HS đọc kĩ đoạn Trương Ba nói với Đế Thích về “bao sự không ổn” khi linh hồn ông nhập vào thể xác của bé Tị theo như gợi ý của Đế Thích. Tuy nhiên, giả định là Đế Thích cho Trương Ba được quyền sống (không phải mượn) trong xác hàng thịt, cuộc sống Trương Ba sau đó có thể sẽ diễn ra theo nhiều hướng khác nhau. Chẳng hạn, thứ nhất : Hồn Trương Ba chấp nhận sống hoà thuận trong xác hàng thịt, dần dần ông thay đổi tính cách theo hướng ngày càng trở thành kẻ phàm tục, thô lỗ. Cuối cùng, không ai còn nhớ Trương Ba trước kia là ai nữa. Chỉ có một Trương Ba làm nghề đồ tể bằng lòng với cuộc sống mới do kẻ khác ban cho mình. Thứ hai, hồn Trương Ba không khuất phục những đòi hỏi phàm tục của xác hàng thịt mà kiên quyết chống lại, luôn luôn kiểm chế bao đòi hỏi vô lí của những

dục vọng thấp hèn. Cuộc đấu tranh gay go, căng thẳng và quyết liệt nhiều khi tưởng như một mất, một còn nhưng cuối cùng xác hàng thịt đã nhượng bộ, chấp nhận chịu thua ý chí sắt đá của Trương Ba,... Thứ ba, hồn Trương Ba và xác hàng thịt có một thoả thuận “chung sống hoà bình” theo sự an bài của định mệnh. Trương Ba cũng vẫn có những việc làm đáng trọng từ những thôi thúc của tâm hồn cao quý và đôi khi cũng có những việc làm tầm thường bởi phải đáp ứng các nhu cầu hiển nhiên của xác thịt. Cả hồn Trương Ba và xác hàng thịt đều không băn khoăn nhiều về việc cần phải sống như thế nào v.v...

Các giả định khác nhau do người biên soạn gợi ra như trên đều có chỗ hợp lí và có những chỗ cần phải bàn cãi, tranh luận. GV có thể vừa đặt ra các câu hỏi mang tính phản biện vừa gợi ý hướng giải quyết nhằm giúp HS phát huy tính sáng tạo trong khi làm bài tập.

IV – TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Nhiều tác giả, *Lưu Quang Vũ, tài năng và lao động nghệ thuật*, NXB Văn hoá – Thông tin, Hà Nội, 2000 (xem các bài của Phan Ngọc, Lưu Khánh Thơ, Cao Minh).
2. Phan Trọng Thường, *Nhân đọc và xem “Hồn Trương Ba, da hàng thịt”*, trong *Văn chương – Tìm hiểu tác giả, tác phẩm*, NXB Khoa học xã hội, Hà Nội, 2001.
3. Phan Trọng Thường, *Kịch Lưu Quang Vũ, những trần trở về lẽ sống, lẽ làm người*, trong *Văn chương – Tìm hiểu tác giả, tác phẩm*, Sđd.